

سرمایه اجتماعی زمینه ساز توسعه اقتصادی

(مورد مطالعه: منطقه آزاد ارس)

باقر ساروخانی^{۱*}

عبدالرضا ادیمی^۲

حیدر محمدزاده^۳

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی نقش سرمایه اجتماعی در تحقق اهداف توسعه اقتصادی مناطق آزاد به انجام رسیده است؛ روش پژوهش کیفی و با استفاده از نظریه داده بنیاد می‌باشد؛ تکنیک جمع‌آوری داده‌ها مصاحبه عمیق و روش نمونه‌گیری، نمونه‌گیری هدفمند می‌باشد که تا مرحله اشباع نظری جمع‌آوری داده‌ها ادامه یافته است. جامعه آماری پژوهش شامل کارشناسان و مسئولان سابق و فعلی منطقه آزاد می‌باشند که از بین آنان، ۱۵ نفر به عنوان متخصص در این حوزه انتخاب و با آنان مصاحبه شد.

نتایج پژوهش حاکی از این است که از جمله شرایط مداخله‌گر موثر در توسعه اقتصادی منطقه آزاد ارس بر پایه سرمایه اجتماعی می‌توان به مواردی مانند عوامل اجتماعی و فرهنگی، عوامل سیاسی و دولتی و برنامه‌های آموزشی و اطلاع‌رسانی اشاره کرد؛ استراتژی‌های مربوط به سرمایه اجتماعی که در توسعه اقتصادی منطقه آزاد ارس از دید پاسخگویان حائز اهمیت می‌باشند عبارتند از: اعتمادسازی، آموزش و آگاهی، شبکه‌سازی و گسترش روابط اجتماعی و مشارکت مدنی و نظارت راهبردی به عنوان مقوله مهم و موثر در این زمینه مطرح می‌باشد؛ در بررسی پیامدهای توسعه اقتصادی منطقه آزاد با در نظر گرفتن نقش سرمایه اجتماعی پاسخگویان به مواردی مانند افزایش تولید داخلی، افزایش میزان اشتغال و افزایش ظرفیت داخلی با تاکید بر منابع انسانی اشاره داشته‌اند. در نهایت در بررسی راهبردهای موثر نیز، توجه به مقوله عوامل سیاسی و دولتی به عنوان راهبرد موثر در توسعه اقتصادی منطقه آزاد ارس، مطرح شده است.

واژگان کلیدی: منطقه آزاد ارس، سرمایه اجتماعی، نظریه داده‌بنیاد، توسعه اقتصادی

۱- استاد گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۲- دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، تهران، ایران.

۳- دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال، تهران، ایران.

heidarMohammadzade1@gmail.com

مقدمه

مناطق آزاد تجاری و صنعتی به منظور دستیابی به تکنولوژی‌های پیشرفته و انتقال آن به درون کشور، کسب درآمد ارزی، جذب سرمایه‌های خارجی به ویژه در بخش‌های مولد، رشد و توسعه صادرات کالاهای صنعتی و تبدیلی، ایجاد فرصت‌های اشتغال در داخل کشور، افزایش تولید و ارزش افزوده بخش‌های اقتصادی به ویژه بخش صنایع و کمک به کشورها برای ورود به بازارهای جهانی و آشنایی با تجارت خارجی و گسترش و متنوع ساختن صادرات برای اقتصادهای بسته و ناکارآمد، در کشور تاسیس شده‌اند (سیاف‌زاده، ۱۳۹۴: ۲).

بنابه تعاریف بین‌المللی، منطقه آزاد^۱ محدوده حراست شده بندری و غیربندری است که از شمول برخی از مقررات جاری کشور متبوع خارج بوده و با بهره‌گیری از مزایایی نظیر معافیت‌های مالیاتی، بخشودگی سود و تعرفه گمرکی، همچنین سهولت و تسریع در فرایندهای صادرات و واردات با جذب سرمایه‌گذاری خارجی و انتقال فناوری به توسعه سرزمین اصلی کمک می‌نماید (بولتن ویژه مناطق آزاد تجاری، ۱۳۹۶: ۷).

مطالعه و بررسی نقش مناطق آزاد در توسعه اقتصادی موضوع اصلی این پژوهش است که در منطقه آزاد ارس^۲ صورت گرفته است. منطقه آزاد ارس به برکت برخورداری از موقعیت ژئواکونومیکی ممتاز و دسترسی به بازارهای بین‌المللی سرمایه و تکیه بر امکانات برجسته توسعه ترانزیت و صادرات مجدد، توانمندی‌های بالای صادراتی و با فراهم‌سازی زیرساخت‌های توسعه فعالیت‌های بازرگانی در کنار گمرکات و مراکز تخلیه و بارگیری کالا و الگوسازی ورود به WTO^۳ توانسته است در جهت ارتقای نقش هم‌پیوندی اقتصاد ملی با اقتصاد جهانی، بسترساز تعامل سازنده کشور با جهان باشد. همچنین این منطقه به پشتوانه مناطق ارزشمند اکولوژیکی حفاظت شده، اقلیم مناسب، منابع غنی آب، ذخیره‌گاه‌های بین‌المللی جنگلی، محیط زیست مطلوب و قابلیت‌های توسعه گردشگری در زمینه‌های تاریخی، فرهنگی، طبیعی و ورزشی، به یک منطقه بین‌المللی گردشگری، تفریحی، سلامتی و درمانی تبدیل شده است (لطیفی، ۱۳۸۵: ۲۲۳). از طرفی دیگر منطقه آزاد ارس با توجه به مجموعه امکانات و پتانسیل‌هایی نظیر نیروی انسانی جوان و تحصیل‌کرده، پتانسیل بالای حمل و نقل، ارتباطات راه دور، بازرگانی، انرژی ارزان از ظرفیت بالقوه برای تبدیل شدن به یک مرکز مهم مبادلات تجاری منطقه‌ای و تبدیل شدن به یک منطقه آزاد تجاری ممتاز در کشور و حتی در منطقه برخوردار است (حسینی، ۱۳۸۴: ۷۷).

1. Free Zone

2. Aras Free Zone

3. World Trade Organization

مطالعات انجام شده درباره عملکرد مناطق آزاد تجاری در ایران نشان می‌دهد که امروزه به دلایلی چند اهداف فوق تحقق نیافته است. این مناطق به جای اینکه موجبات رشد و رونق اقتصاد داخلی و ملی را فراهم سازند، جولانگاه محصولات تولید شده در کشورهای خارجی (مثل چین و ترکیه) گشته‌اند و مانعی بر توسعه اقتصادی کشور گردیده‌اند. طبق آمارهای منتشر شده توسط شورای عالی مناطق آزاد و براساس آمار گمرک تراز تجاری ایران در طی سال‌های گذشته هر سال نسبت به سال قبل کمتر شده است و این مناطق به جای این که منبعی برای صادرات کالاهای صنعتی باشند، به یکی از مهمترین کانون‌های واردات کالاها، آن هم کالاهای غیرضروری تبدیل شده‌اند و این کار با اهداف تاسیس این مناطق مغایرت دارد (کامران، ۱۳۸۱: ۳۲).

سرمایه اجتماعی^۱ مفهومی است که در سال‌های اخیر در همه جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی خودنمایی کرده است. این مفهوم دربرگیرنده همه تعاملات، روابط، مشارکت، تعهد و علاقه‌ای است که افراد جامعه را به هم پیوند می‌زند و اهمیت اجتماعی خود می‌تواند بر ابعاد امنیت اعم از اقتصادی، سیاسی، قضایی و اجتماعی-روانی تأثیر بگذارد. فوکویاما^۲ به تأثیر با واسطه سرمایه اجتماعی بر توسعه توجه جدی دارد. بدین ترتیب که وی به نقش قابلیت همکاری و کار جمعی در سازمان‌های بزرگ به عنوان نمودی از سرمایه اجتماعی، در ایجاد نهادهای دولتی کارآمد و قوی که می‌توانند در رسیدن جوامع به توسعه اقتصادی نقشی مهم ایفا کنند، اشاره کرده است. علاوه بر این به نقش مشارکت اجتماعی در قالب آنچه جامعه مدنی خوانده می‌شود در ایجاد دموکراسی به عنوان نوعی از حکومت که دارای مشروعیت بوده و در نتیجه توان اعمال سیاست‌های دردناک اقتصادی را دارا باشد به عنوان پیش‌شرطی برای توسعه اقتصادی جوامع مد نظر قرار داده است (شیرخانی و واسعی‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۱۶).

اگر از دیدگاه سرمایه به عنوان یک عامل تولید به مقوله سرمایه اجتماعی نگاه کنیم، بایستی سرمایه اجتماعی را به عنوان یکی از عوامل تولید در کنار سایر عوامل مانند سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی در نظر بگیریم. حال باتوجه به نتایج گزارش‌های به عمل آمده از عملکرد مناطق آزاد تجاری مبنی بر عدم موفقیت آنها در تحقق اهداف موردنظر، علیرغم بکارگیری منابع مادی و انسانی، به نظر می‌رسد که توجه به سرمایه اجتماعی و مولفه‌های تشکیل دهنده آن، می‌تواند در جهت تحقق اهداف متعدد مناطق آزاد تجاری-صنعتی تأثیرات مستقیم و تعیین کننده‌ای داشته باشد.

1. Social capital
2. Fukuyama

سرمایه اجتماعی ضمن شکل‌دهی به مجموعه قواعد و قوانین اخلاقی و رفتاری هر جامعه، به رفتار افراد نیز شکل می‌دهد و کمک می‌کند تا سرمایه انسانی و سرمایه مادی و اقتصادی بتوانند با هم و در تعامل با یکدیگر، به رشد و پویایی دست یابند. سرمایه اجتماعی با استفاده از همانندی‌ها و همسانی‌های افراد جامعه از جهات گوناگون، باعث ایجاد روحیه اعتماد متقابل می‌شود و در خدمت منافع اقتصادی قرار می‌گیرد و بستر و فضایی ایجاد می‌کند که ضمن کاهش هزینه‌های استفاده از نیروهای انسانی، تعامل بین آنها نیز افزایش یابد و در نتیجه شهر به سوی توسعه‌یافتگی و رشد اقتصادی دست یابد (احقر و حقیقی، ۱۳۹۶: ۸۰).

طبق مطالعات انجام شده هرچه سرمایه اجتماعی بیشتر باشد، روابط بین افراد از اعتماد بیشتری برخوردار بوده و عملکرد اقتصادی باثبات بیشتری حرکت می‌کند. همچنین افزایش این نوع از سرمایه هزینه‌های مبادله را کاهش داده و عملکرد بازارها را بهبود می‌بخشد و آنها را کارآمدتر می‌کند. این موارد به نوبه خود منجر به کارایی بیشتر، سرمایه‌گذاری بیشتر و توسعه اقتصادی خواهد شد. امروزه هر فعالیت اقتصادی مستلزم انعقاد قراردادهای متعددی بین افراد و نگاه‌های مختلف است. اجرای این قراردادها و تعهد طرفین به اجرای آنها نیازمند هزینه‌های بسیاری است. در حالیکه اگر سرمایه اجتماعی در جامعه‌ای از سطح نسبتاً بالایی برخوردار باشد، این قراردادها و تعهدات نانوشته با هزینه‌های ناچیزی قابل اجراست و از این طریق هزینه‌های مبادله را کاهش داده و فضای فعالیت اقتصادی را مطمئن و به دور از ریسک می‌کند. با توجه به مطالب مذکور در این پژوهش محقق در پی پاسخگویی به این سوال است که سرمایه اجتماعی در مناطق آزاد تجاری و صنعتی ارس تا چه اندازه زمینه توسعه اقتصادی این منطقه را فراهم می‌سازد؟

پیشینه تجربی پژوهش

در زمینه بررسی مناطق آزاد تجاری و اهمیت آنها و نقش سرمایه اجتماعی در توسعه‌یافتگی این مناطق تحقیقات متعددی در داخل و خارج از کشور به انجام رسیده است؛ در این بخش به مرور این تحقیقات پرداخته می‌شود.

لطیفی و امین‌آقایی (۱۳۸۶) در پژوهشی به مطالعه جایگاه مناطق آزاد در برنامه‌ریزی منطقه‌ای پرداخته‌اند. نامبردگان مناطق آزاد را یکی از ارکان اقتصادی در افزایش صادرات و سرمایه‌گذاری خارجی تلقی کرده و معتقدند که این مناطق سهم بزرگی از اقتصاد کشورهای پیشرفته بازی می‌کنند. این مناطق با داشتن قابلیت‌هایی در جهت افزایش صادرات، اشتغالزایی، جذب سرمایه‌گذاری خارجی، جذب گردشگران داخلی و خارجی و ... می‌توانند نقش مهمی در اقتصاد کشورها به ویژه کشورهای در حال توسعه‌ای همچون ایران ایفا نمایند. در ادامه محققین

به مقایسه عملکرد منطقه آزاد کیش و قشم پرداخته و دلایل موفقیت یا عدم موفقیت این مناطق را در تحقق اهداف اقتصادی آنها بررسی نموده‌اند.

سلامی و ضرونی (۱۳۹۶) به مطالعه نقش مناطق آزاد در توسعه اقتصادی و ضرورت ایجاد آن در کردستان پرداخته‌اند. به زعم ایشان مناطق آزاد تجاری-صنعتی را باید پلی بین اقتصاد ملی و بین‌المللی در نظر گرفت که از یک سو با جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی پایه توسعه صادرات را استحکام بخشیده و از طرف دیگر با بهره‌گیری از منابع و استعدادهای بالقوه کشور مزیت‌های نسبی اقتصاد را در عرصه اقتصاد بین‌الملل به بالفعل تبدیل می‌کند.

احقر و زاکرحقیقی (۱۳۹۶) در پژوهشی به بررسی نقش سرمایه اجتماعی بر وضعیت اقتصاد مراکز شهرها (نمونه موردی: رینگ اول شهر همدان) پرداختند. در این پژوهش سعی بر آن بود تا با به کارگیری مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی از جمله مشارکت اجتماعی، انسجام اجتماعی و اعتماد اجتماعی شاهد رشد اقتصاد شهری باشند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی در این محدوده در سطح پایینی قرار دارد و با افزایش سرمایه اجتماعی می‌توانیم شاهد بهبود شرایط اقتصادی باشیم.

نقدی و همکاران (۱۳۹۵) در پژوهشی به بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی و اثرات آن بر فعالیت‌های اقتصادی همدان پرداختند. نتایج تحقیق نشان‌گر سطح پایین سرمایه اجتماعی بود که به نوبه خود باعث افزایش هنجارشکنی و گسترش جرایم، تخلفات و بی‌اعتمادی بالا و در نتیجه افزایش هزینه‌های تولید و فعالیت‌های اقتصادی می‌شود. نتایج همچنین نشان‌گر رابطه منفی و کاملاً معنی‌دار، کاهش سرمایه اجتماعی با رشد اقتصادی و سرمایه‌گذاری بخش خصوصی است. بنابراین، کاهش سرمایه اجتماعی از طریق افزایش هزینه‌های تولید و توزیع دارای تاثیر منفی بر عملکرد بنگاه‌های اقتصادی می‌باشد.

بهرامی و خوش‌منش (۱۳۹۵) با استفاده از آزمون آماری اسپیرمن به مطالعه رابطه بین توسعه و ارتقای امنیت در مناطق آزاد تجاری (مطالعه موردی بندرانزلی) پرداختند. یافته‌های تحقیق ایشان نشان می‌دهد که رابطه معنی‌داری بین کسب فرصت‌های جدید شغلی، توسعه خدمات خرده‌فروشی، توسعه خدمات عمده‌فروشی، توسعه مناطق توریستی با ارتقای امنیت و همچنین با کاهش قاچاق در سطح منطقه وجود دارد.

ساباتینی^۱ (۲۰۱۵) نقش سرمایه اجتماعی را در توسعه اقتصادی مورد مطالعه قرار داد. در این مطالعه بازارکار، وضعیت بهداشتی، حفاظت اجتماعی و خدمات عمومی به عنوان شاخص‌های

توسعه اقتصادی و سه شاخص پیوندهای خانوادگی، روابط دوستانه و عضویت در سازمان‌های داوطلبانه به عنوان شاخص‌های سرمایه اجتماعی مورد بررسی قرار گرفتند. یافته‌های این پژوهش نشان داد که عضویت در سازمان‌های داوطلبانه دارای تاثیر مثبت و پیوندهای قوی خانوادگی و همچنین روابط دوستانه دارای تاثیر منفی بر عملکرد اقتصادی هستند.

جی و همکاران^۱ (۲۰۱۵) به بررسی اثر مناطق آزاد تجاری جدید بر توریسم هنگ کنگ - و منطقه شانگهای پرداخته است؛ نتایج بیانگر آن است که اثرات سطح خرد گردشگری در زمینه کلان توسعه منطقه آزاد تجاری در نظر گرفته می‌شود و همچنین هنگ کنگ باید در مناطقی که از توسعه اقتصادی مناطق آزاد حمایت می‌کنند، یکپارچه‌سازی نزدیک‌تری در توسعه چینی به دنبال، تنوع محصولات گردشگری فعلی آن و بهره‌برداری از نظریه فنی گردشگری داشته باشند. (به نقل از knack and keefer).

بوگلسدیگ و اسپایک^۲ (۲۰۱۲) در مطالعه‌ای با عنوان رابطه بین سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی به این نتایج دست یافتند که بین فعالیتهای مشارکتی به خصوص فعالیتهای داوطلبانه و رشد اقتصادی منطقه رابطه مثبت و معناداری وجود دارد.

باردبوری^۳ (۲۰۱۰) مقاله‌ای تحت عنوان ارزیابی برنامه تجارت آزاد و امن در طول مرز کانادا و آمریکا، به سنجش یکی از برنامه‌هایی که از سال ۲۰۰۱ م، جهت افزایش تجارت امن و کارآمد، در طول مرزهای آمریکا و کانادا اجرا شده، پرداخته است. براساس ارزیابی‌ها، این برنامه موجب کاهش میانگین زمان انتظار در ۴ نقطه از ۵ نقطه در طول این مرز و نیز موجب افزایش سود و کاهش هزینه‌ها شده است. (به نقل از بوگلسدیگ و چایلد)

آرادونا آگارول^۴ (۲۰۰۵) مقاله‌ای عملکرد مناطق پردازش صادرات شمال آسیا را در سه کشور هند، سریلانکا و بنگلادش مقایسه نمود. در این تحقیق عواملی مانند مکان‌یابی مناطق، کیفیت زیرساخت‌ها، کیفیت حکومت، سیاست امتیازات و ویژگی‌های خاص منطقه، تأثیر مستقیمی بر موفقیت اینگونه مناطق در سه کشور دارد. تجزیه و تحلیل عوامل مذکور در قالب مدل‌های اقتصادسنجی با استفاده از آماره‌های توصیفی ترکیبی سه کشور، در دو سطح کشور و منطقه صورت گرفت.

1. Ji et al

2. Beugelsdijk & Schaik

3. Bardbori et al

4. Aradona egarol

ناک و کیفر^۱ (۲۰۰۵) به بررسی رابطه سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی پرداختند. آنان از شاخص اعتماد و فعالیت‌های مدنی به عنوان شاخص‌های سرمایه اجتماعی و از شاخص رشد تولید ناخالص ملی و نسبت سرمایه‌گذاری به تولید ناخالص ملی به عنوان شاخص‌های رشد توسعه اقتصادی استفاده کردند. نتایج بیانگر وجود رابطه مثبت و معنی‌دار بین شاخص‌های رشد تولید ناخالص ملی و نسبت سرمایه‌گذاری به تولید ناخالص ملی با شاخص اعتماد بود.

پوتنام و همکاران^۲ (۲۰۰۰) در پژوهشی به بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی در ایتالیا پرداختند. یافته‌های آنان نشان داد که سرمایه اجتماعی در تشریح تفاوت‌های مربوط به عملکرد اقتصادی مناطق مختلف حائز اهمیت است (به نقل از بوگلسدیگ، ۲۰۱۲).

روبرت سینکولار^۳ (۲۰۰۱) در مقاله‌ای اثر ایجاد منطقه پردازش صادرات را در ساختار عدم اشتغال مدل هریس تودارو را بررسی نمود. هدف او در این مقاله کاهش اثرات زیانبار ایجاد مناطق پردازش صادرات در کشور میزبان می‌باشد.

نک و کیفر^۴ (۲۰۰۰) در مطالعه خود پی بردند که بین سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی رابطه معناداری وجود دارد و این ارتباط در کشورهای فقیر بیشتر وجود دارد.

با مروری بر مطالب ذکر شده در بخش‌های ادبیات نظری و تجربی پژوهش می‌توان گفت، سرمایه اجتماعی یکی از عوامل کلیدی موثر در میزان توسعه‌یافتگی مناطق تجاری محسوب می‌گردد. در این پژوهش نیز به بررسی نقش این متغیر مهم در میزان توسعه‌یافتگی منطقه آزاد ارس پرداخته شده است.

ادبیات پژوهش

مناطق آزاد تجاری در دنیا پدیده تازه‌ای نیست و به گذشته‌های دور یعنی اوایل قرن هجدهم برمی‌گردد. سنگاپور در سال ۱۷۰۴ و هنگ‌کنگ در سال ۱۸۴۲ صاحب مناطق آزاد تجاری بودند. امروز هم در کشورهای پیشرفته و هم در کشورهای کمتر توسعه یافته مناطق آزاد تجاری به وجود آمده‌اند؛ بنابراین این مناطق تنها اختصاص به کشورهای جهان سوم ندارند و در کشورهای پیشرفته مخصوصاً در ایالات متحده آمریکا تعدادشان بسیار زیاد است. بر طبق آخرین آمارهای موجود در سال ۱۹۸۴، ۱۱۰ منطقه آزاد، ۳۴۴ منطقه ویژه تجاری در دنیا وجود داشت که

1. Keffer and Knack
2. Putnam et al
3. Robert Sincolar
4. Knack & Keefer

عمده‌ترین آنها ۷۵ منطقه تجاری بوده‌اند. در بیست سال اخیر (دهه ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰) در مفهوم مناطق آزاد - تجاری تحولی ایجاد گردیده است؛ به طوری که امروزه مفهوم آن گسترده‌تر از تجارت صرف می‌باشد و تولید و تجارت هر دو را شامل می‌شود. در بین کشورهای آسیایی، هندوستان نخستین کشوری بود که مبادرت به ایجاد منطقه آزاد تجاری کرد. دومین کشور آسیایی که در سال ۱۹۶۸ منطقه آزاد برپا نمود، سنگاپور و پس از آن فیلیپین بود. مالزی در دهه ۱۹۷۰، ده منطقه آزاد تأسیس نمود و پس از آن کره پنجمین کشور آسیایی بود که در نیمه اول دهه ۴۸۰۷ مناطق آزاد را تأسیس کرد. تایلند در ۱۹۷۷ نخستین منطقه آزاد را ایجاد نمود و چین نیز در دهه ۱۹۸۰ به دنبال ایجاد منطقه آزاد تجاری رفت (شادی‌طلب، ۱۳۷۰: ۱۲).

در دو دهه اخیر با رشد سریع این مناطق به ویژه در کشورهای در حال توسعه، نقش و جایگاه مناطق آزاد عموماً به عنوان یک موضوع مهم از دیدگاه دولتمردان و سیاستگذاران، به ویژه به عنوان ابزاری کاربردی برای توسعه ملی و منطقه‌ای و همچنین قلمروی مطلوب از نقطه نظر تخصیص بهینه امکانات و منابع و فضای مناسب جهت آزمودن سیاست‌های موردنظر در حوزه‌ای محدودتر و بالاخره کانالی تعیین کننده برای ایفای نقش فعال‌تر در صحنه مبادلات تجاری و صنعتی، مخصوصاً در عرصه منطقه‌ای و جهانی بوده است. البته نقش و جایگاه مناطق آزاد در توسعه ملی و شکوفایی صنعتی با توجه به تجربه متفاوت حاصله از سه دهه گذشته که از ظهور این پدیده در میان کشورهای در حال توسعه می‌گذرد، می‌تواند در یک طیف گسترده از بسیار مؤثر و کارآمد تا حد بی اثر و بعضاً زیان بار متفاوت باشد (خوش‌چهره، ۱۳۹۶: ۴). مناطق آزاد صنعتی یا مناطق پردازش صادرات به عنوان یکی از ابزارهای گسترش صادرات صنعتی و تسهیل دسترسی کشورها به بازارهای جهانی مورد بررسی قرار می‌گیرند. برخورداری کالاهای صادراتی از شرایط تجارت آزاد می‌تواند نقش مهمی در توسعه صادرات داشته باشد که برای فراهم ساختن شرایط تجارت آزاد، مناسب‌ترین روش مناطق آزاد تجاری هستند. بسیاری از کارشناسان بر این عقیده‌اند که ایجاد مناطق آزاد تجاری صنعتی به ویژه در کشورهای در حال توسعه، امکانات جدیدی را برای افزایش صادرات فراهم می‌آورد، سبب ایجاد اشتغال شده و انتقال تکنولوژی و سرمایه‌گذاری خارجی را به دنبال داشته و موجب افزایش درآمد ملی و درآمد ارزی می‌شود. به همین دلیل این مناطق در ایران هم مورد توجه قرار می‌گیرند.

منطقه آزاد ارس در قسمت شمال غربی ایران تنها منطقه آزادی است که به دلیل همسایگی با کشورهای در حال توسعه آسیای میانه و حوزه قفقاز و از طریق ترکیه با اروپا و قرار گرفتن در کریدور جنوب به شمال و واقع شدن در مسیر جاده تاریخی ابریشم و دسترسی به بازار ۳۵۰ میلیون نفری (فرصت‌ها) و پیش‌بینی افزایش نیاز این بازار، افزایش مهاجرت سرمایه‌گذاران ترکیه

بدلیل نرخ بالای مالیات در آن کشور، علاقه‌مندی چین و کشورهای آسیای شرقی به سرمایه‌گذاری و تولید در نزدیکی بازار اشاره شده و به تبع آن تلاش اروپا به کسب سهم قابل توجهی از این بازار و آگاهی و علاقه‌مندی شرکت‌های آمریکایی از چنین تحولاتی در منطقه (نقاط قوت) دارای موقعیت استراتژیک و اکونومیک ممتاز می‌باشد. از طرفی دیگر منطقه آزاد ارس با توجه به مجموعه امکانات و پتانسیل‌هایی نظیر نیروی انسانی جوان و تحصیل کرده پتانسیل بالای حمل و نقل، ارتباطات راه دور، بازرگانی، انرژی ارزان از ظرفیت بالقوه برای تبدیل شدن به یک مرکز مهم مبادلات تجاری منطقه‌ای و تبدیل شدن به یک منطقه آزاد تجاری ممتاز در کشور و حتی در منطقه برخوردار است. (حسینی، ۱۳۸۴: ۷۷).

مجاورت با تبریز که از دیرباز به عنوان یکی از قطب‌های علمی و صنعتی کشور مطرح بوده همواره می‌تواند ارس را به عنوان یک پشتوانه اقتصادی قوی و پل ارتباطی مستحکم با خارج از کشور مطرح کرده و در سایه این امتیازات می‌توان زمینه تبدیل منطقه به پایگاه ویژه صادراتی کشور را فراهم نمود (بررسی‌های بازرگانی، ۱۳۸۶: ۱۶).

منطقه آزاد ارس قابلیت تبدیل شدن به بزرگترین پایگاه تخلیه و بارگیری کالاهای صادراتی تبدیل به مسیر عبور کالا میان کشورهای جنوب شرقی، هند و آسیای میانه با کاهش زمان حمل از ۶۰ روز مسیر ترکیبی به ۱۵ روز را دارا می‌باشد. این منطقه قابلیت ایجاد فرصت‌های شغلی در بخش‌های صنعت، انبارداری و تجارت تا حد رفع مشکل بیکاری منطقه را دارد.

در صورت توجه به منطقه و توسعه واقعی سرزمین آن و طراحی و پیاده‌سازی زیرساخت‌های گردشگری، تجاری - صنعتی می‌تواند تحول چشمگیری در منطقه ایجاد نموده و موجب تبلور اقتصاد منطقه و استان و کشور شود؛ منطقه آزاد ارس در نقطه‌ای واقع شده است که بازار مناسبی برای صادرات و واردات منطقه‌ای کالا به حساب می‌آید.

آنچه منطقه آزاد ارس را از سایر مناطق آزاد متمایز می‌کند، وجود جاذبه‌های گردشگری، آثار و ابنیه باستانی چند صد ساله از جمله روستای اشتهیین به عنوان قدیمی‌ترین روستای حاشیه ارس، آبشار آسیاب خرابه، کلیسای سنت استپانوس به عنوان یکی از قدیمی‌ترین کلیساهای تاریخ مسیحیت، مجموعه گردشگری متشکل از ۸ بنای تاریخی و چندین و چند جاذبه دیگر که می‌توانند شرایط مناسب برای رفع نیاز گردشگران و سرمایه‌گذاران را فراهم آورند. وجود جنگل‌های فراوان، رودخانه ارس، سد آبی و نیز زمین‌های کشاورزی و چشمه‌سارهای طبیعی و بکر از جمله جاذبه‌هایی است که می‌تواند برای گردشگران جذاب باشد. از اسفند تا اردیبهشت ماه بهترین زمان برای سفر به ارس به شمار می‌رود و هوای معتدل بهاری و مناظر بکر طبیعی توجه گردشگران داخلی و خارجی

را به خود جلب می‌کند. بیشترین میزان حضور گردشگران در این منطقه مربوط به اردیبهشت ماه است که فصل شکفتن گل‌ها و باز شدن شکوفه‌ها و اوج سرسبزی منطقه آزاد ارس است (هدایتی‌زاده، ۱۳۸۵) و بدین دلیل با مصوبه سازمان منطقه آزاد ارس دوم تا نهم اردیبهشت ماه بعنوان هفته گردشگری ارس نامگذاری شده است.

توسعه اقتصادی^۱ عبارتست از رشد اقتصادی همراه با تغییرات بنیادین در اقتصاد و افزایش ظرفیت‌های تولیدی اعم از ظرفیت‌های فیزیکی، انسانی و اجتماعی. در توسعه اقتصادی، رشد کمی تولید حاصل خواهد شد اما در کنار آن، نهادهای اجتماعی نیز متحول خواهند شد. توسعه اقتصادی همواره متضمن منافع مادی و تکنولوژی و آزادی‌های متنوع است و از طرف دیگر بی‌عدالتی، تخریب فرهنگی، مسائل زیست محیطی و تخریب طبیعت و از همه مهمتر بی‌محتوی شدن زندگی و عدم معیاری برای یافتن حقیقت و ارزش‌های واقعی را به ارمغان آورده است. در بیان تبیین مفاهیم توسعه اقتصادی بیش از همه چیز باید انسان و ارزش‌های والای انسانی محور قرارگیرد. اگر تعیین سیمای انسان و ارزش‌های انسانی و هدف سعادت‌مند نمودن انسان در سرلوحه الگوهای توسعه قرار گیرد، دیگر هر تعریفی از توسعه که صرفاً اقتصادی، فنی، سازمانی یا مدیریتی باشد، کافی نخواهد بود. در این شرایط ما نیاز به حکمتی داریم که با علوم ما سنخیت داشته باشد. حکمتی که دیدگاه وسیع‌تری را از هدف‌های زندگی انسانی و تلاش‌های انسانی ارائه کرده و برای فرموله کردن الگوی توسعه رهنمون بدهد. عوامل و زمینه‌های مختلفی در غرب باعث توسعه اقتصادی شد. دستاوردهای علمی و صنعتی غرب، محصول تلاش‌های انسان غربی در تلقی جدید از خدا و دین و دنیا است و محصول یک فرایند تاریخی چند قرنی است. از این جهت، شناخت توسعه اقتصادی در غرب مستلزم شناخت مبانی هستی‌شناسی، انسان‌شناختی، جامعه‌شناختی، سیاسی و اقتصادی است (گیلیس، ۲۰۰۰).

در سال‌های اخیر، از سرمایه اجتماعی به عنوان زیربنای توسعه اقتصادی هر جامعه یاد می‌شود. اهمیت سرمایه اجتماعی در توسعه اقتصادی در یک جامعه تا حدی است که می‌توان آن را در شکوفایی اقتصاد تمام جوامع توسعه‌یافته به طور آشکاری مشاهده کرد. سرمایه اجتماعی مجموعه هنجارهای موجود در سیستم اجتماعی است که موجب ارتقای سطح همکاری اعضای آن جامعه گردیده، موجب پایین آمدن سطح هزینه‌های تبادلات و ارتباطات می‌گردد. منظور از سرمایه اجتماعی انسجام درونی فرهنگی و اجتماعی جامعه، هنجارها و ارزش‌های حاکم بر تعاملات فی ما بین مردم و نهادهایی است که این هنجارها و ارزش‌ها ددر آن تعبیه می‌شود. سرمایه اجتماعی به منزله چسبی است که انسجام جوامع را تضمین می‌کند و بدون آن هیچ رشد

1. Economic Development

اقتصادی یا بهزیستی انسانی میسر نمی‌شود. سرمایه اجتماعی در مفهوم کلی عبارت است از مجموع دارایی‌ها و اندوخته‌های اجتماعی در سطوح گوناگون عینی، معنوی و ارزشی همچون نهادها و شبکه‌های مدنی-اجتماعی، تجربیات اجتماعی در زمینه‌های همکاری‌جویی و مشارکت در سطوح محلی، منطقه‌ای و ملی و باورهای ارزشی و مدنی مانند اعتماد، مثبت‌اندیشی؛ در دیدگاه‌های سنتی توسعه، سرمایه اقتصادی و فیزیکی مهمترین نقش را ایفا می‌کرد، اما در عصر حاضر علاوه بر آنها نیازمند سرمایه اجتماعی هستیم؛ زیرا بدون این سرمایه استفاده از دیگر سرمایه به طور بهینه انجام نخواهد شد. سرمایه اجتماعی به ویژگی‌های سازمان اجتماعی از قبیل شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد اشاره دارد که هماهنگی و همکاری برای کسب سود متقابل را تسهیل می‌کند و با خلق هنجارهای مشترک و اعتماد متقابل موجب تحقق اهداف و پیشبرد امور می‌گردد (شهرکی ده سوخته و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۴۶).

سرمایه اجتماعی در تعریف بانک جهانی (۱۹۹۹) عبارت است از سازمان‌ها، ارتباطات و هنجارهایی که کم و کیف کنش‌های اجتماعی جامعه را سامان می‌بخشد. این مفهوم موجب کاهش هزینه‌های اداره مملکت و هزینه‌های عملیاتی سازمان‌ها می‌شود. از این دیدگاه، سرمایه اجتماعی حاصل تعاملات گروهی و تأثیر نهادهای اجتماعی، روابط انسانی و هنجارها بر کمیت و کیفیت تعاملات اجتماعی است (منظور و بادی‌پور، ۱۳۸۷: ۱۴۷).

فوکویاما (۱۹۹۹) معتقد است سرمایه اجتماعی مجموعه هنجارهای سیستم‌های اجتماعی است که موجب ارتقای سطح همکاری اعضای آن جامعه می‌شود و هزینه تبادلات و ارتباطات را کاهش می‌دهد. از این دیدگاه سرمایه اجتماعی توانایی افراد برای کارکردن با یکدیگر برای تحقق اهداف عمومی در گروه‌ها و سازمان‌ها است. منابع بالفعل و بالقوه مانند تخصص‌ها و مهارت‌ها انباشته می‌شوند و سرمایه اجتماعی را شکل می‌دهند. اگر کنش بین مردم تسهیل شود، روابط بین افراد دگرگون می‌شود و سرمایه اجتماعی شکل می‌گیرد. طبق نظر فوکویاما در بررسی رابطه سرمایه اجتماعی و رشد منظور از اعتماد، باید اعتماد تعمیم‌یافته باشد. منظور از اعتماد تعمیم‌یافته، میزان اعتمادی است که به افراد ناشناس می‌شود. اعتماد حاکم بر روابط میان اعضای خانواده یا قوم و قبیله، لزوماً به روابط افراد در جامعه سرایت نمی‌کند. او بر این نکته تأکید دارد که اگر اعتماد از بین اعضای خانواده فراتر نرود، عرضه سرمایه و همچنین حضور مدیران در عرضه محدود خواهد شد که این امر به نفع بنگاه‌های خصوصی نخواهد بود. اعتماد تعمیم‌یافته بالا دارای ارزش اقتصادی است؛ چرا که با کاهش هزینه‌های مبادلاتی و هزینه‌های مربوط به انعقاد و اجرای قراردادها در محیط‌های پر کشمکش و ناآرام، کارایی اقتصادی را افزایش می‌دهد (احقر و حقیقی، ۱۳۹۵: ۱۰۰).

ازکیا و غفاری (۱۳۸۳) سه عنصر سرمایه اجتماعی را اعتماد^۱، انسجام^۲ و شراکت^۳ در اتحادیه، احزاب، بنگاه‌ها، گروه‌های هنری، مطبوعات، مؤسسات خیریه، اجتماعات محلی و جز آن دانسته‌اند. سرمایه اجتماعی سطوح خرد، میانی و کلان را مورد توجه قرار داده است. در سطح خرد، ارتباطات افقی (ارتباط بین اعضای هم سطح) که بین افراد، خانواده‌ها، دوستان و همسایگان جریان دارد، مطرح شده و در سطح میانی، مجموعه روابط بین انجمن‌ها، شرکت‌ها، موسسات، سازمان‌ها و احزاب سیاسی است. سطح کلان شامل ساختار و روابط نهادهای رسمی، قوای مجریه، قضائیه و سیستم‌های حقوقی و آزادی‌های مدنی است. سطح میانی، اعضا را برای اهداف و کنش‌های خاص مرتبط با اهداف به هم نزدیک کرده و منسجم می‌کند. هر چه تعداد واحدهای سطح میانی بیشتر و ساختار آنها گسترده‌تر باشند، کنش جمعی پویاتر و دموکراسی پخته‌تر و بالغ‌تر می‌شود. سرمایه اجتماعی در پی به صحنه آوردن افراد برای نشان دادن کنش‌های جمعی است (غفوری و جعفری، ۱۳۸۵: ۲۲۴).

جدول شماره ۱. نظریه‌ها و مفاهیم سرمایه اجتماعی

نظریه‌پرداز	تعریف	کارکرد/هدف	سطح تحلیل
پاتنام	شبکه‌های روابط اجتماعی با مشخصه‌های اعتماد و همیاری	تسهیل کنش جمعی و کسب منفعت متقابل	مناطق، اجتماعات ملی و بین‌المللی
بورديو	منابع لازم برای فراهم کردن دسترسی به کالاهای جمعی	تولید سرمایه اقتصادی	رقابت‌های طبقاتی
کلمن	جنبه‌هایی از ساختار اجتماعی برای تسهیل کنش‌های منطقی	تولید سرمایه انسانی	افراد در خانوار و دیگر اجتماعات
لین	دسترسی و استفاده از منابع نهفته در روابط و شبکه‌های اجتماعی	تولید و حفظ منابع قدرت	افراد در شبکه‌ها و ساختار اجتماعی
فوکویاما	مجموعه‌ای از ارزش‌ها و هنجارهای غیررسمی	ترویج همکاری، کارایی اقتصادی	جوامع و فرهنگ‌ها
بیکر	منبعی قابل حصول از طریق شبکه‌های فردی یا سازمانی	تقویت بده بستان و کنش متقابل	گروه‌ها و سازمان‌ها
پاکستون	پیوستگی‌های عینی و ذهنی افراد	افزایش ظرفیت و قابلیت کنش	خرد، کلان
گیدنز	روابط اجتماعی در مقیاس‌های محلی و فرامحلی، نظم اجتماعی	نظم اجتماعی، کاهش فساد اجتماعی	محلی، جامعه

(منبع: ازکیا و غفاری، ۱۳۸۳: ۱۴).

1. Confidence
2. Solidarity
3. Participation

مطالعات در کشورهای مختلف دنیا وجود دارد که نشان می‌دهد تفاوت سطح سرمایه اجتماعی منجر به تفاوت جدی در سطح توسعه یافتگی کشورها شده است. برای اینکه سرمایه اقتصادی و مادی در فعالیتهای تولیدی بازده مطلوب ایجادکنند نیاز به سرمایه انسانی دارند، یعنی نیازمند آن هستیم که نیروی کار ساده یا ماهر، مهندسان تحصیل کرده و مدیران مجرب در یک سازماندهی جمعی، این سرمایه و ماشین‌آلات را برای تولید محصولات بکار گیرند. بنابراین بدون سرمایه انسانی سرمایه اقتصادی به تنهایی قادر به تولید و ایجاد ارزش افزوده نیست. برای اینکه سرمایه انسانی بتواند سرمایه اقتصادی را بکار گیرد باید یک بستر و فضای اجتماعی وجود داشته باشد تا تعامل، همکاری، مشارکت اعتمادآميز در بین نیروهای انسانی شکل بگیرد. این بستر و فضای اجتماعی را سرمایه اجتماعی می‌نامیم که اجازه می‌دهد نیروی انسانی در یک تعامل سازنده سرمایه اقتصادی را بکار گیرد و تولید ایجاد کند و بنابراین ارزش افزوده ایجاد کند. هر چه سرمایه اجتماعی در جامعه بیشتر باشد، بسته‌های حقوق مالکیتی تضمین شده‌تر می‌باشند و هر چه بسته‌ها تضمین شده‌تر باشند، مبادله تسهیل می‌شود و هر چه مبادله تسهیل بشود افراد راحت‌تر از چهارراه‌های منفعتی عبور می‌کنند و هر چه عبور از چهارراه‌های منفعتی راحت‌تر باشد، تصمیمات اقتصادی بیشتری گرفته می‌شود و در نتیجه رشد اقتصادی بیشتری بدست می‌آید. در واقع هر چه سرمایه اجتماعی افزایش یابد، هزینه‌های غیرتولیدی کاهش می‌یابد. کاهش هزینه‌های غیرتولیدی به معنای افزایش منافع اجتماعی است. بنابراین سرمایه اجتماعی از طریق تسهیل مبادلات و کاهش هزینه‌های غیرتولیدی می‌تواند کارایی تولید و رشد را افزایش دهد (رنانی، ۱۳۹۶: ۳۰-۳۵).

روش پژوهش

از آنجا که هدف اصلی این پژوهش پی بردن به نقش سرمایه اجتماعی در تحقق اهداف توسعه اقتصادی در منطقه آزاد ارس است، ابتدا ابعاد توسعه اقتصادی شناسایی و تبیین شده است و سپس با مراجعه به گروه‌های خبره و کارشناسان منطقه آزاد ارس به همسویی و همخوانی سرمایه اجتماعی و نقش آفرینی آن در ابعاد توسعه اقتصادی پرداخته شده است. روش پژوهش کیفی و با تکیه بر نظریه داده بنیاد می‌باشد؛ برای تحلیل داده‌ها از رویه‌های نظامندتر و تحلیلی‌تر استرواس و کوربین که شامل سه مرحله کدگذاری باز^۱، کدگذاری محوری^۲ و کدگذاری گزینشی^۳ است، استفاده شد. مشارکت‌کنندگان این پژوهش ۱۵ نفر از کارشناسان فعلی و سابق منطقه آزاد ارس هستند که به شیوه نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شده‌اند.

1. Open Coding
2. Axial Coding
3. Selective Coding

این مطالعه با نمونه‌گیری هدفمند شروع شد و براساس نمونه‌گیری نظری تا اشباع نظری داده‌ها ادامه یافت. تکنیک جمع‌آوری داده‌ها، مصاحبه عمیق می‌باشد. در تحقیق حاضر به منظور احراز اعتبارپذیری از روش‌های کسب اطلاعات موازی^۱، کنترل اعضا و خودبازبینی محقق^۲ استفاده شده است.

یافته‌های پژوهش

در بررسی توزیع فراوانی پاسخگویان در متغیرهای زمینه‌ای پژوهش طبق نتایج مندرج در جدول شماره ۲ می‌توان گفت، ۲۰ درصد از پاسخگویان زن و ۸۰ درصد مرد می‌باشند؛ در بررسی فراوانی مربوط به متغیر وضعیت تحصیلات پاسخگویان نیز نتایج حاکی از این است که ۶ درصد از پاسخگویان دارای تحصیلات سیکل، ۱۳ درصد دیپلم، ۲۷ درصد لیسانس، ۲۷ درصد فوق لیسانس و ۲۷ درصد دکتری می‌باشند؛ در نهایت در بررسی توزیع فراوانی پاسخگویان در متغیر سن نیز می‌توان گفت، ۲۷ درصد از پاسخگویان در محدوده سنی ۳۵ تا ۴۵، ۴۶ درصد در محدوده سنی ۴۶ تا ۵۵ و ۲۷ درصد در محدوده سنی ۵۶ تا ۶۵ سال هستند.

جدول شماره ۲: توصیف آماره‌های مربوط به متغیرهای زمینه‌ای پژوهش

نام متغیر	طبقات	فراوانی	درصد فراوانی
جنسیت	زن	۳	۲۰
	مرد	۱۲	۸۰
	کل	۱۵	۱۰۰
تحصیلات	سیکل	۱	۶
	دیپلم	۲	۱۳
	لیسانس	۴	۲۷
	فوق لیسانس	۴	۲۷
	دکتری	۴	۲۷
سن	کل	۱۵	۱۰۰
	۳۵-۴۵	۴	۲۷
	۴۵-۵۵	۷	۴۶
	۵۵-۶۵	۴	۲۷
	کل	۱۵	۱۰۰

1. Peer Debriefing
2. Self- monitoring

• شرایط مداخله‌گر موثر در توسعه اقتصادي مبتني بر سرمايه اجتماعي

شرایط مداخله‌گر نیز شامل عوامل و نقش آفرینان بعد کلان و سطح جامعه یا فراتر از آن است که بر عملکرد سیستم مورد نظر تأثیر می‌گذارند. پدیده اصلی توسعه اقتصادي در مناطق آزاد شامل مفهوم و ارکان و مولفه‌های توسعه اقتصادي است. در جدول شماره ۳ مفاهيم و مقولات مربوط به شرایط مداخله‌گر موثر در توسعه اقتصادي منطقه آزاد ارس از دید پاسخگویان ذکر شده است.

جدول شماره ۳: مفاهيم و مقولات مربوط به شرایط مداخله‌گر موثر در توسعه اقتصادي منطقه آزاد ارس

ردیف	مفاهيم	خرده مقوله	مقوله
۱	به روزکردن دانش عمومي	آموزش عمومي	برنامه‌های آموزشی و اطلاع رسانی
۲	امکانات آموزشی مستمر برای عموم		
۳	افزایش و بهبود امکانات آموزشی		
۴	بهبود و توسعه دانشگاه‌ها	آموزش تخصصی و مهارتی	
۵	آموزش فنی و حرفه‌ای		
۶	گسترش آموزش مدارس		
۷	آموزش بزرگسالان		
۸	ارتقای کیفیت منابع آموزشی		
۹	فضای مجازی	رسانه‌ها	
۱۰	مجلات و مطبوعات		
۱۱	صدا و سیما		
۱۲	بهبود روابط فردی	روابط	عوامل فرهنگی و اجتماعي
۱۳	روابط فرد با محیط		
۱۴	روابط افراد با دولت و سازمان‌ها		
۱۵	ایجاد شبکه‌های ارتباطی	شبکه‌ها	
۱۶	حمایت از فعالیت‌های مبتني بر شبکه		
۱۷	مشارکت مردم در امور عام‌المنفعه		
۱۸	مشارکت مردم در برنامه‌های دولت		
۱۹	دلسوزی مردم برای همدیگر	مشارکت و همدلی	
۲۰	کمک رسانی و حمایت از ضعفا		
۲۱	حمایت از برنامه‌های دولت		
۲۲	تسهیل مشارکت	ساختاری	عوامل سیاسی و دولتي
۲۳	ایجاد سازمان‌های حمایت‌گر		
۲۴	حمایت از بخش خصوصی		
۲۵	نظارت بر روابط و بهبود آنها در جامعه	فرایندی	
۲۶	ایجاد و گسترش جو اعتماد		

طبق جدول شماره ۲، پاسخگویان به مفاهیمی مانند به روز کردن دانش عمومی، امکانات آموزشی مستمر برای عموم، افزایش و بهبود امکانات آموزشی، بهبود و توسعه دانشگاه‌ها، آموزش فنی و حرفه‌ای، گسترش آموزش مدارس آموزش بزرگسالان، ارتقای کیفیت منابع آموزشی، فضای مجازی، مجلات و مطبوعات و صدا و سیما اشاره داشته‌اند که می‌توان گفت این مفاهیم در زیرگروه توجه به مقوله برنامه‌های آموزشی و اطلاع‌رسانی می‌توانند قرار بگیرند؛

همچنین پاسخگویان به مفاهیمی مانند بهبود روابط فردی، روابط فرد با محیط، روابط افراد با دولت و سازمان‌ها، ایجاد شبکه‌های ارتباطی، حمایت از فعالیت‌های مبتنی بر شبکه، مشارکت مردم در امور عام‌المنفعه، مشارکت مردم در برنامه‌های دولت، دلسوزی مردم برای همدیگر، کمک رسانی و حمایت از ضعف‌ها، حمایت از برنامه‌های دولت اشاره داشته‌اند که این مفاهیم نیز می‌توانند در زیر گروه مقوله عوامل فرهنگی و اجتماعی موثر در توسعه قرار بگیرند.

در نهایت پاسخگویان به مفاهیمی مانند تسهیل مشارکت، ایجاد سازمان‌های حمایت‌گر، حمایت از بخش خصوصی نظارت بر روابط و بهبود آنها در جامعه، ایجاد و گسترش جو اعتماد به عنوان عوامل موثر در توسعه اقتصادی مناطق آزاد ارس اشاره کرده‌اند که این مفاهیم نیز در زیرگروه مقوله عوامل سیاسی و دولتی می‌توانند قرار بگیرند.

• استراتژی‌های سرمایه اجتماعی موثر در توسعه اقتصادی

در جدول شماره ۴ پاسخگویان به مفاهیمی موثر در توسعه اقتصادی اشاره داشته‌اند که در یک جمع‌بندی در زیر مقوله سرمایه اجتماعی می‌توانند قرار بگیرند؛ طبق این جدول، از دیدگاه‌های مربوط به سرمایه اجتماعی بر پنج مقوله اعتمادسازی، آموزش و آگاهی بخشی، شبکه سازی، مشارکت مدنی، ساختارسازی و نظارت راهبردی تاکید شده است. اعتمادسازی و آموزش در بعد شناختی - ذهنی و مشارکت مدنی، ساختارسازی، نظارت راهبردی و شبکه‌سازی در بعد رفتاری - مشارکتی قرار دارند.

جدول شماره ۴: استراتژی‌های سرمایه اجتماعی موثر در توسعه اقتصادی منطقه آزاد ارس

ردیف	مفاهیم	خرده مقوله	مقوله
۱	نقش دولت در ایجاد و گسترش سرمایه اجتماعی	بعد عوامل نهادی	سرمایه اجتماعی
۲	وضع قوانین و مقررات		
۳	ایجاد سیستم هدفمند توسط دولت برای نظارت		
۴	دین و مذهب	بعد عوامل بیرونی	
۵	فرهنگ و خرده فرهنگ		
۶	جایگاه تاریخی و نقش سنت‌ها در ایجاد و گسترش سرمایه اجتماعی		
۷	ارتباطات شبکه‌ای	بعد عوامل ساختاری	
۸	سلسله مراتب شبکه‌ها		
۹	ارتباط‌پذیری از طریق شبکه‌ها		
۱۰	شبکه‌سازی برای تحقق اهداف مشترک		
۱۱	ایجاد بینش و افزایش آگاهی برای تحقق اهداف		
۱۲	زبان مشترک برای برقراری ارتباط اعضای شبکه		
۱۳	ایجاد تصور مثبت نسبت به جامعه و اعضای شبکه	بعد عوامل شناختی	
۱۴	اعتماد بین افراد و سازمان‌ها		
۱۵	هنجارها.		
۱۶	همبستگی		
۱۷	روابط متقابل		
۱۸	هویت مشترک		
۱۹	افزایش شعاع ارتباطی		

• پیامدها

در بحث بررسی پیامدهای حاصل از توجه به توسعه اقتصادی با در نظر گرفتن نقش سرمایه اجتماعی، پاسخگویان به مفاهیمی مانند تولید توسط بخش خصوصی، کاهش دخالت دولت در تولید، کاهش هزینه‌های تولیدی دولت، توزیع توسط بخش خصوصی، اختصاص منابع بخش خصوصی به توزیع خدمات پس از فروش اشاره داشته‌اند که می‌توان گفت در زیر گروه مقوله مربوط به افزایش تولید داخلی قرار می‌گیرند.

همچنین پاسخگویان به مفاهیمی مانند گسترش صنایع کوچک، تولیدات دانش بنیان، صنایع دستی و تبدیلی، صنایع کوچک: بخش خصوصی به عنوان منشا استخدام، خوداشتغالی، افزایش

تعداد مشاغل: صادرات واردات، خدمات، صنایع کوچک و گردشگری اشاره داشته‌اند که این مفاهیم نیز در زیر مقوله افزایش میزان اشتغال قرار می‌گیرند.

در نهایت پاسخگویان به مفاهیمی مانند تامین مواد اولیه داخلی: خرید نکردن از خارج، افزایش صادرات محصولات داخلی، نگاه به داخل برای تولید کار دسته جمعی، سرمایه‌گذاری مشترک، توسعه بخش تعاونی، همراهی با نظام سیاسی و دولت، پرداخت بدهی‌ها، توسعه سرمایه‌گذاری، درآمد بالا، صادرات غیرنفتی، تولیدات دستی و هنری اشاره داشته‌اند که این مفاهیم نیز در زیرگروه افزایش ظرفیت داخلی از بعد تجارت قرار می‌گیرند. نتایج تفصیلی مربوط به این مقولات در جدول شماره ۵ درج شده است.

جدول شماره ۵: مفاهیم مربوط به پیامدهای توسعه اقتصادی با در نظر گرفتن سرمایه اجتماعی

ردیف	مقوله	مفاهیم و ابعاد
۱	افزایش تولید داخلی	تولید توسط بخش خصوصی، کاهش دخالت دولت در تولید، کاهش هزینه‌های تولیدی دولت توزیع توسط بخش خصوصی، اختصاص منابع بخش خصوصی به توزیع و خدمات پس از فروش
۲	افزایش میزان اشتغال	گسترش صنایع کوچک، تولیدات دانش بنیان، صنایع دستی و تبدیلی صنایع کوچک: بخش خصوصی به عنوان منشا استخدام، خود اشتغالی افزایش تعداد مشاغل: صادرات و واردات، خدمات، صنایع کوچک و گردشگری
۳	افزایش ظرفیت داخلی از بعد تجارت	تامین مواد اولیه داخلی: خرید نکردن از خارج افزایش صادرات محصولات داخلی، نگاه به داخل برای تولید کار دسته جمعی، سرمایه‌گذاری مشترک، توسعه بخش تعاونی همراهی با نظام سیاسی و دولت، پرداخت بدهی‌ها، توسعه سرمایه‌گذاری درآمد بالا، صادرات غیرنفتی، تولیدات دستی و هنری

• راهبردها

در جدول شماره ۶ مجموعه راهبردهای موثر در توسعه اقتصادی منطقه آزاد ارس که مبتنی بر بعد تقویت سرمایه اجتماعی است، از دید پاسخگویان مطرح شده است.

از دید پاسخگویان مفاهیمی مانند تشویق مردم به حضور در برنامه‌های دولت، ایجاد زمینه برای حضور مردم در عرصه فعالیت، ایجاد زمینه همکاری مردم، نیاز مردم به پشتیبانی از طرف دولت، لزوم حمایت دولت، ناتوانی مردم در انجام تمام امور، ناتوانی بخش خصوصی، لزوم

مشارکت بخش خصوصی، اهمیت مردم و بخش خصوصی در جامعه، نظارت بر روابط، گوشزد کردن مسایل به مردم و آموزش آنها، تلاش دولت بر نظارت مستمر اقتصادی، سیاسی و مذهبی، گزارش صحیح به مردم و شفاف‌سازی، جلوگیری از بی‌اعتمادی بین مردم، ایجاد جو اعتماد، اعتماد دولت به مردم، نقش دولت در اعتماد دو جانبه در توسعه اقتصادی منطقه آزاد ارس که مبتنی بر تقویت سرمایه اجتماعی می‌باشند، موثر هستند. با مرور این مفاهیم می‌توان این مفاهیم را در زیر گروه مقوله عوامل سیاسی و دولتی قرار داد. نتایج مربوط به این مفاهیم و مقوله مربوط به آن در جدول شماره ۶ درج شده است.

جدول شماره ۶: راهبردهای مبتنی بر سرمایه اجتماعی موثر در توسعه اقتصادی منطقه آزاد ارس

مقولات	خرده مقولات	کدهای مفهومی	کدهای ثانویه
عوامل	ساختاری	مشارکت مردمی	تشویق مردم به حضور در برنامه‌های دولت، ایجاد زمینه برای حضور مردم در عرصه فعالیت، ایجاد زمینه همکاری مردم
سیاسی		سازمان حامی	نیاز مردم به پشتیبانی از طرف دولت، لزوم حمایت دولت، ناتوانی مردم در انجام تمام امور
و		گسترش بخش خصوصی	ناتوانی بخش خصوصی، لزوم مشارکت بخش خصوصی، اهمیت مردم و بخش خصوصی در جامعه
		نظارت مستمر	نظارت بر روابط، گوشزد کردن مسایل به مردم و آموزش آنها، تلاش دولت بر نظارت مستمر اقتصادی، سیاسی و مذهبی
دولتی	عملکردی / فرایندی	اعتمادسازی	گزارش صحیح به مردم و شفاف‌سازی، جلوگیری از بی‌اعتمادی بین مردم، ایجاد جو اعتماد، اعتماد دولت به مردم، نقش دولت در اعتماد دو جانبه

بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش مدلی بومی برای به کارگیری ابعاد و مقوله‌های سرمایه اجتماعی به منظور تحقق اهداف توسعه اقتصادی در مناطق آزاد ترسیم شد. برای ترسیم مدل دو پرسش مطرح شد:

پرسش اول: مدل کیفی مربوط به نقش سرمایه اجتماعی در توسعه اقتصادی چگونه است؟

با توجه به نوع پژوهش و بهره‌گیری از روش داده بنیاد و به ویژه الگوی سیستماتیک اشتراوس و کوربین، مدل نهایی شامل شرایط علی، پدیده اصلی، راهبردها، پیامدها، شرایط

محیطی و شرایط مداخله‌گر بوده است. شرایط علی در این مدل به معنای عوامل و شرایطی است که بستر را برای دستیابی به هدف یعنی توسعه اقتصادی فراهم می‌کنند و شامل پنج مقوله تأثیرپذیری اقتصاد از عملکرد نهادی و سازمانی، ضرورت تغییر ساختارها برای حمایت از تولید داخلی و آموزش و دانش‌محوری در اقتصاد داخلی و لزوم تغییر نگرش (شناخت) نقش ابعاد ارتباطی در استفاده از ظرفیت‌های داخلی و بالاخره ضرورت مشارکت، همدلی و همراهی دولت و مردم بوده است. پدیده اصلی توسعه اقتصادی مناطق آزاد است که مستلزم داشتن لوازمی است که اساس و پایه آن را تشکیل می‌دهند و در این مدل توسعه اقتصادی مناطق آزاد در برگیرنده پنج مقوله با عناوین گسترش تولیدات دانش بنیان، ایجاد رشد و توسعه اقتصادی با استفاده مفید از همه ظرفیت‌های داخلی و بین‌المللی و همچنین گسترش فرهنگ کسب و کار و رونق تولید داخلی به منظور صادرات بوده است.

در قالب استراتژی‌های مربوط به سرمایه اجتماعی به عنوان متغیر اصلی تأثیرگذار بر چهار مقوله با عناوین اعتمادسازی بین نهادهای دولتی و مردم، شبکه‌سازی و گسترش روابط، گسترش سیستم‌های حامی مشارکت مدنی و همچنین آموزش و آگاهی‌بخشی در همه سطوح جامعه تأکید شد که در این میان نظارت راهبردی به عنوان مقوله‌ای مهم که با همه این موارد در ارتباط مستمر است، مد نظر قرار گرفت.

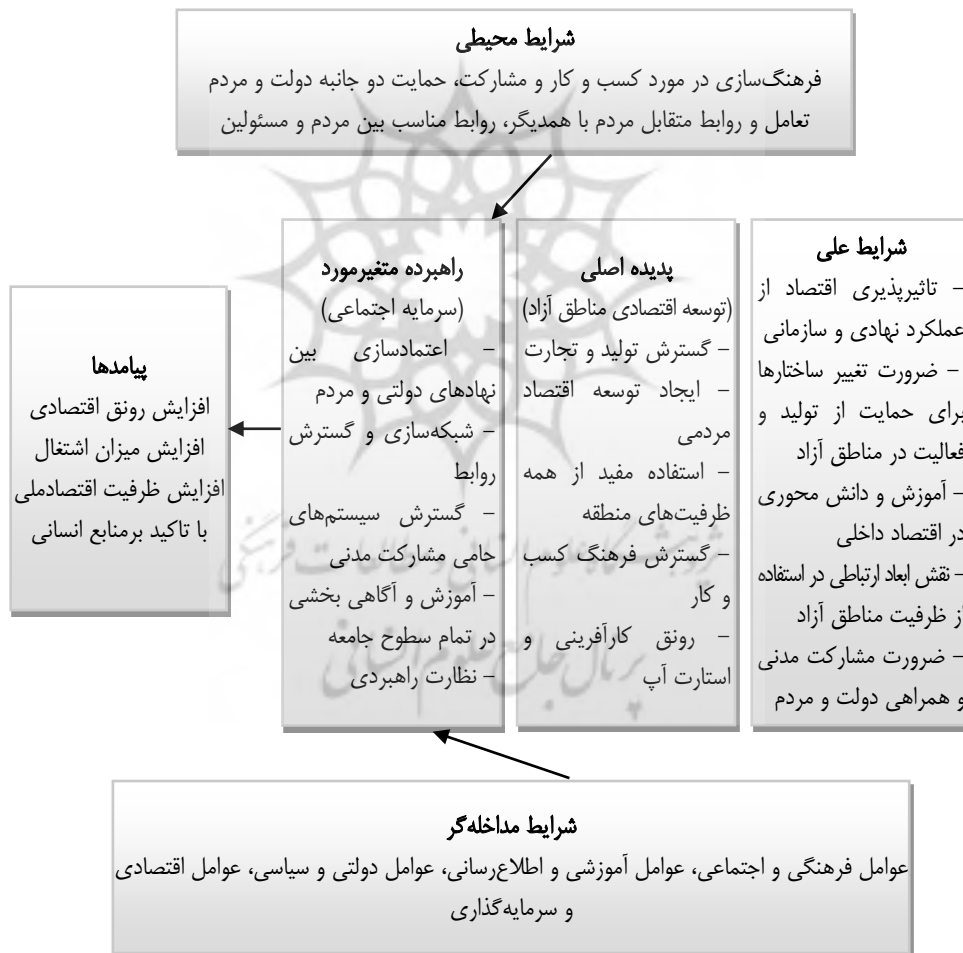
شرایط محیطی یا زمینه‌ای همان سازوکارهای فنی‌اند که زمینه لازم را برای اجرای راهبردهای مربوطه مهیا می‌کند و شامل پنج مقوله بوده و بیشتر از هر چیزی به لزوم فرهنگ‌سازی در حوزه کسب و کار و مشارکت و حمایت دو جانبه دولت و مردم، تعامل و روابط متقابل مردم با همدیگر، روابط مناسب بین مردم و مسئولان و همچنین، آموزش و پژوهش در سطوح مختلف و حمایت از آن تأکید کرده است. شرایط مداخله‌گر نیز شامل عوامل و نقش آفرینان بعد کلان و سطح جامعه یا فراتر از آن است که بر عملکرد سیستم مورد نظر تأثیر می‌گذارند و در این پژوهش شامل عوامل فرهنگی و اجتماعی عوامل آموزشی و اطلاع‌رسانی عوامل دولتی و سیاستی و بالاخره عوامل اقتصادی و سرمایه‌گذاری بوده‌اند.

با در نظر گرفتن همه این مقوله‌ها و توجه به نقش‌پذیری توسعه اقتصادی از سرمایه اجتماعی، مقولات پیامد که نتیجه این فرایندها، شامل افزایش تولید داخلی، افزایش میزان اشتغال و بالاخره افزایش ظرفیت داخلی با تأکید بر منابع انسانی خواهد شد.

پرسش دوم، راهبردهای مربوط به مدل بومی سرمایه اجتماعی در راستای تحقق توسعه اقتصادی در مناطق آزاد ایران کدامند؟ استراتژی‌های مربوط به متغیر مورد بررسی (سرمایه

اجتماعی) با تکیه بر الگوهای موجود و با نظر گروه کانونی و برحسب تاکید اعضای گروه مبنی بر ضرورت نظارت و پایش مستمر در قالب مقوله‌های اعتمادسازی بین نهادهای دولتی و مردم، شبکه‌سازی و گسترش روابط، گسترش سیستم‌های حامی مشارکت مدنی و همچنین، آموزش و آگاهی بخشی در همه سطوح جامعه مطرح شدند.

در پایان باید گفت با توجه به یافته‌های پژوهش مدلی که می‌توان طبق یافته‌ها ترسیم کرد به شکل زیر می‌باشد:

شکل شماره ۱: مدل نظریه داده بنیاد نقش سرمایه اجتماعی بر توسعه اقتصادی مناطق آزاد

(با تاکید بر منطقه آزاد ارس)

امروزه سرمایه اجتماعی به عنوان یکی از مهمترین شاخص‌های رشد و توسعه در هر جامعه‌ای مطرح است و شرط لازم برای توسعه اقتصادی و سیاسی در جوامع گوناگون وجود میزان قابل قبولی از سرمایه اجتماعی است. اهمیت سرمایه اجتماعی در توسعه اقتصادی در یک جامعه، تا حدی است که می‌توان آن را در شکوفایی اقتصاد تمام جوامع توسعه‌یافته به طور آشکاری مشاهده کرد. سرمایه اجتماعی را در اقتصاد هر کشوری می‌توان در اعتمادپذیری و روحیه همکاری میان نیروهای انسانی برای رسیدن به اهداف اقتصادی جامعه تعریف کرد.

سرمایه اجتماعی ضمن شکل دهی به مجموعه قواعد و قوانین اخلاقی و رفتاری هر جامعه، به رفتار افراد نیز شکل می‌دهد و کمک می‌کند تا سایر سرمایه انسانی و سرمایه مادی اقتصادی بتوانند باهم و در تعامل با یکدیگر به رشد و پویایی دست یابند. همچنین سرمایه اجتماعی با استفاده از همانندی‌ها و همسانی‌های افراد جامعه از جهات گوناگون، باعث ایجاد روحیه اعتماد متقابل می‌شود و در خدمت منافع اقتصادی قرار می‌گیرد و بستر و فضایی ایجاد می‌کند که ضمن کاهش هزینه‌های استفاده از نیروی انسانی، تعامل بین آنها نیز افزایش یابد. سرمایه اجتماعی با قواعد و ارزش‌های اخلاقی و رفتاری خود در حوزه اقتصاد، افراد را مقید می‌کند تا در گروه‌های مختلف اجتماعی با هم به تعامل، مبادله و تصمیم‌گیری بپردازند.

می‌توان از واژه‌هایی مانند: اعتماد، امانتداری، نیکوکاری، خیر بودن، صداقت و توجه به ارزش‌های مذهبی در کسب و کار به عنوان سرمایه اجتماعی در حوزه اقتصاد یاد کرد که اگر در رفتارها و قواعد و مبادلات اقتصادی و هنجارهای آن حاکم شود، می‌تواند به شکوفایی و پیشرفت اقتصاد کمک کند؛ زیرا وجود عاملی به نام اعتماد، موجب شکل‌گیری گروه‌هایی می‌شود که با اطمینان به یکدیگر، در حوزه اقتصاد جامعه کمک می‌کنند. همچنین می‌توان از خلاقیت و نوآوری نیروهای انسانی به عنوان سرمایه مهم اجتماعی دیگر یاد کرد. رشد و توسعه اقتصادی، نیازمند خلاقیت است و مطالعات اقتصادی نشان می‌دهد که بخش اعظمی از رشد و توسعه اقتصادی هر کشور با استفاده از این ثروت نهفته، شکل گرفته است. رشد ابداعات و خلاقیت و نوآوری نیز در بهره‌وری اقتصادی نقش داشته و باعث می‌شود از سرمایه‌های دیگر جامعه در حوزه اقتصاد، به نحو مطلوب و موثرتری استفاده شود.

در بعد دیگر، نقش سرمایه اجتماعی از دیدگاه تشکیل شبکه‌ها قابل بررسی است که در این دیدگاه شبکه‌ها به عنوان روابط اخلاقی غیررسمی مبتنی بر اعتماد، از طریق مشارکت در انجمن‌های محلی، گروه‌ها و سازمان‌های محلی کاناله‌ایی برای نوع دوستی و نوع‌گرایی ایجاد می‌کند که به نوبه خود هنجارهای فردی و همکاری‌های متقابل عمومی را به بار می‌آورد. از نظر پوتنام،

سرمایه اجتماعی عبارت است از پیوندهای بین افراد (شبکه‌های اجتماعی) و هنجارهای اعتماد و معامله به مثل که از این پیوندها ناشی می‌شود. پس سرمایه اجتماعی دارای یک بعد ساختاری یا شبکه‌های اجتماعی است و یک بعد فرهنگی یا هنجارهای اجتماعی. هر چند در اغلب سنجش‌های سرمایه اجتماعی، متأسفانه بر یکی از این دو بعد تأکید می‌شود. پوتنام برای سنجش سرمایه اجتماعی از یک سنجش مرکب استفاده کرد که شامل موارد زیر است:

میزان مشارکت در امور اجتماع محلی و زندگی سازمانی و مشارکت در امور عمومی (مثل رأی دادن)، رفتار داوطلبانه، فعالیت‌های اجتماعی غیررسمی (مثل دیدار دوستان)، و سطح اعتماد بین افراد. به این ترتیب، سنجش او دارای دو عامل اساسی است: سنجش مشارکت انجمنی و سنجش اعتماد. برخی معتقدند که این دو، دوبعد کاملاً متفاوت و متمایز سرمایه اجتماعی است، به طوری که عضویت در انجمن‌ها و تشکل‌ها بیشتر برای افزایش سعه صدر، مدارا و تحمل فرد مهم است (تساهل و تسامح) و اعتماد، بیشتر دارای پیامدهای اقتصادی است. البته در بیشتر مطالعات مربوط به سرمایه اجتماعی، تنها به سنجش اعتماد اکتفا شده است.

اقتصاددانان معتقدند که سطح بالای سرمایه اجتماعی در یک جامعه می‌تواند رشد اقتصادی آن را نیز تسریع بخشد و این کار عمدتاً از طریق کاستن بار اقتصادی مرسوم به هزینه‌های معاملاتی صورت می‌گیرد. به عبارت دیگر وجود اعتماد در میان افراد جامعه بسیاری از ترتیبات رسمی و کنترل‌های قانونی را غیررسمی ساخته و کمک می‌کند تا با هزینه‌ی کمتر به ثمر برسند؛ همان‌طور که مطرح کردید برخی از اقتصاددانان با توجه به کمبود سرمایه اجتماعی و اثرات سوء ناشی از آن در جامعه، حضور و مداخله دولت را موجه شمرده و مدعی شدند که دولت می‌تواند با دخالت خود به افزایش سرمایه اجتماعی در جامعه کمک کرده و اعتمادها را در حوزه اقتصاد جامعه افزایش دهد.

بدین منظور تشویق و تقویت تشکیل نهادهای مدنی، تقویت و غنی‌سازی آموزش‌های عمومی، تأمین امنیت شهروندان در جهت حضور داوطلبانه در نهادهای اجتماعی، پرهیز از تصدی‌گری بخش‌های مختلف اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی و واگذاری فعالیت‌های مربوط به نهادهای مردمی برای جلب مشارکت آنها در فعالیت‌ها و زمینه‌سازی ایجاد و تقویت نهادهای اجتماعی و شبکه‌های اعتماد بین آحاد مختلف مردم، ایجاد بسترهای لازم برای پرورش ایده‌های خلاق، تصویب نظام حقوقی مستقل از قوانین مدنی و تجاری برای مناطق آزاد، به کارگیری سیاست‌های تشویقی برای مشارکت هر چه بیشتر مردم بومی در فعالیت‌های منطقه، تقویت زیرساخت‌های ارتباطی برای تسهیل شیوه‌های نوین تجارت از جمله اقدامات مفید در جهت توسعه‌یافتگی هر چه بیشتر مناطق آزاد تجاری می‌تواند محسوب گردد.

فهرست منابع

- احقر، سیده مهسا؛ ذاکر حقیقی، کیانوش (۱۳۹۶). بررسی نقش سرمایه اجتماعی بر وضعیت اقتصاد مراکز شهرها (نمونه موردی: رینگ اول شهر همدان)، *فصلنامه مطالعات محیطی هفت حصار*، شماره ۲۰: ۹۷-۱۰۹.
- اختر محقق، مهدی (۱۳۸۵). *سرمایه اجتماعی*، تهران، ناشر مؤلف.
- استرینگر، ارنست تی (۱۳۷۸). *تحقیق عملی: راهنمای مجریان تغییر و تحول*، ترجمه: سید محمد اعرابی و داوود ایزدی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- بورديو، پیر (۱۳۸۰). *نظریه کنش، دلایل علمی و انتخاب عقلانی*، ترجمه: مرتضی مردی‌ها، تهران، انتشارات نقش و نگار.
- بهرامی، فردین (۱۳۸۱). *ابعاد بیرونی سرمایه اجتماعی*، تهران، انتشارات نسیم البرز.
- پیرایش، رضا؛ فتحی، سجاد (۱۳۹۵). *تحلیل تأثیر سرمایه اجتماعی بر توسعه اقتصادی کشور*، ششمین کنفرانس ملی مدیریت، اقتصاد و حسابداری.
- تاجبخش، کیان (۱۳۸۹). *سرمایه اجتماعی اعتماد، دموکراسی و توسعه*، ترجمه: افشین خاکباز و حسن پویان، چاپ سوم، تهران، انتشارات شیرازه.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۸۷). *جامعه‌شناسی کار و شغل*، تهران: سمت.
- تونیکس، فران (۱۳۸۷). *اعتماد و سرمایه اجتماعی*، ترجمه: محمدتقی دلفروز، تهران، مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- ثقلانی، محمد (۱۳۸۹). *تأثیر اجتماعی بر سیاست‌های رفاهی بررسی موردی ایران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- رحمانی، محمود و کاوسی (۱۳۸۷). *اندازه‌گیری و مقایسه سرمایه اجتماعی در بخش‌های دولتی و خصوصی*، چاپ اول، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، معاونت پژوهشی دفتر گسترش تولید علم.
- رنانی، محسن؛ مؤیدفر، رزیتا (۱۳۹۰). *سرمایه اجتماعی و عملکرد اقتصادی: بررسی مقایسه‌ای استان‌های ایران، فصلنامه مدیریت و توسعه*. دوره ۲۱، شماره ۲: ۷۹-۱۰۶.
- رنانی، محسن؛ مؤیدفر، رزیتا (۱۳۹۶). *چرخه‌های افول اخلاق و اقتصاد (سرمایه اجتماعی و توسعه در ایران)*، تهران. طرح نقد.
- روشه، گی (۱۳۸۹). *تغییرات اجتماعی*، ترجمه: منصور وثوقی، چاپ بیست و یکم، تهران، نشر نی.
- ریتزر، جرج (۱۳۷۴). *نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر*، محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.

- سفیری، خدیجه؛ آراسته، راضیه (۱۳۸۶). بررسی رابطه سرمایه اقتصادی زنان با نوع روابط همسران در خانواده، *مجله علمی پژوهشی تحقیقات زنان*، سال دوم، شماره ۱: ۱۱۴-۱۴۷
- شارع‌پور، محمود (۱۳۸۳). *ابعاد و کارکردهای سرمایه اجتماعی و پیامدهای حاصل از فرسایش آن، بررسی مسائلی اجتماعی ایران*، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- شفیع‌آبادی، عبدالله (۱۳۸۹). *راهنمایی و مشاوره شغلی و حرفه‌ای و نظریه‌های انتخاب شغل*، تهران، نشر رشد.
- شهرکی‌ده‌سوخته، سمیه؛ سارانی، سمانه؛ روستایی، ملیحه (۱۳۹۶). تحلیل نقش سرمایه اجتماعی بر توسعه اقتصادی- اجتماعی روستاهای مرزی سیستان، *فصلنامه علوم و فنون مرزی*، سال نهم، شماره ۱: ۱۴۳-۱۶۷.
- شیرخانی، محمدعلی؛ واسعی‌زاده، نسیم سادات (۱۳۹۰). سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی بررسی مقایسه‌ای ایران و کره جنوبی، *فصلنامه سیاست دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، دوره ۴۱، شماره ۲: ۲۱۳-۲۳۲.
- غفوری، محمد و روح‌الله جعفری (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی، جامعه مدنی و دموکراسی، رابطه متقابل یا یک سویه، *پژوهشنامه علوم سیاسی*، شماره ۴: ۲۰۹-۲۳۸.
- فاین، بن (۱۳۸۵). *سرمایه اجتماعی و نظریه اجتماعی*، ترجمه محمدکمال سروریان، چاپ اول، تهران، انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- فوکویاما، فرانسیس (۱۹۹۹). *پایان نظم، سرمایه اجتماعی و حفظ آن*، ترجمه: غلامعباس توسلی، چاپ اول، تهران، انتشارات جامعه ایرانیان.
- فیلد، جان (۱۳۸۸). *سرمایه اجتماعی*، ترجمه غلامرضا غفاری و حسین رضائی، چاپ دوم، تهران، انتشارات کویر.
- قاسمی، وحید؛ ادیبی سده، مهدی؛ آذربایجانی، کریم؛ توکلی، خالد (۱۳۹۳). رابطه سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی، *مجله رفاه اجتماعی*، جلد ۱۰ شماره ۳۶: ۲۷-۶۰.
- کلمن، جیمز (۱۳۸۶). *بنیادهای نظریه اجتماعی*، ترجمه منوچهر صبوری، چاپ دوم، تهران، نشر نی.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۷). *پیامدهای مدرنیته*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، نشر مرکز.
- گیلیس، مالکوم؛ پرکینز، دوایت اچ؛ رومر، مایکل؛ اسنودگراس، داندل آر (۲۰۰۰). *اقتصاد توسعه*، ترجمه غلامرضا آزاد (۱۳۹۰). نشر نی.
- مبشری، محمد (۱۳۸۸). سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی، *پژوهشنامه سرمایه اجتماعی*، شماره ۴۰: ۱۱۷-۱۴۴.

- Aggarwal, A.(2005),the opration of Export processing zone at the north of Asia.case study, *Indian experiences*.
- Bankston, C. L. and M. Zhou (2002). "Social Capital as Process: The Meanings and Problems of a Theoretical Metaphor." *Sociological Inquiry*, 72(2): 285-317.
- Beugelsdijk, S. and T.V, Schaik (2014). *Social capital and regional economic*
- Bourdieu, Pierre, Distinction, (1984). A Social Critique of the judgment of taste
- Cohen, D., & Prusak, L. (2001). In Good Company: How Social Capital Makes growth. Paper submitted To *ERSA*, Jyvaskyla (Finland). Faculty of Economics. Tilburg university.
- Keffer and Knack. (2005). Does social capital have an economic pay off? A cross country investigation. *Quarterly Journal of economics*. No 7.
- nn cc,, eeehhan add Piiii ,, ffff er 000)) ” Does Social Capital Have an Economic Payoff?, *Democracy*, 6(1): 65-78.
- Portes, A. (2000). "Social Capital: Its origins and applications in modern sociology." *Annual Review of Sociology*, 24: 1-24.
- Putnam, R. D. (1995). "Bowling alone: America's declining social capital."
- Putnam, R. D, *Making Democracy Work*, (1993), Princeton university press, Princeton. routed, London.
- Sabatini, F. (2015). *The role of social capital in Economic development. Investigating the causal nexus through structural Equations Models*. University of Rome la Sapienza, Department of public Economics and SPES Development Studies Research centre, University of casino, Department of Economics.
- Sincollar, R,(2010) Social Capital as Process of export zone.a critical on Todaro model.
- Tendler, Judith, *Good Government in the Tropics* (1997). Baltimore: John Hopkins university press.the organizational advantage. *Academy of Management Review*, 32(2).